

Podržavljenje imovinskih dobara, te pravna priroda restitucije u Bosni i Hercegovini u svjetlu približavanja Bosne i Hercegovine evroatlanskim integracijama

Prof.dr.sci. Enes Hašić

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Dr.sci. Albin Muslić

Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću

***Sažetak:** Restitucija kao proces uspostave pravnog stanja na imovinskim dobrima kakvo je bilo prije podržavljenja istih zauzima jako značajno mjesto u Bosni i Hercegovini. Naime, činjenica da je tokom dvadesetog stoljeća dolazilo do legalnih, ali upitno legitimnih aktivnosti u cilju uspostavljanja socijalne ravnopravnosti među stanovništvom, dovela je do praktičnog razvlašćivanja ranijih vlasnika na brojnim imovinskim dobrima. Zapravo, raniji vlasnici su prinudno bivali detitulirani, na način da su od vlasnika, postajali korisnici „svojih“ imovinskih dobara. Istovremeno su pojedini vlasnici bivali i deposedirani, ako je na određenim imovinskim dobrima došlo do izgradnje objekata, odnosno infrastrukture uopće.*

Danas, nekoliko decenija kasnije, na području Bosne i Hercegovine i dalje postoje problemi u vezi sa imovinskim dobrima, koja su potpala pod neku vrstu državne intervencije u imovinska dobra ranijih vlasnika (konfiskacija, arondacija, eksproprijacija, nacionalizacija itd.).

U radu će se dati hronološki prikaz podržavljenja imovinskih dobara, ukazati na proces pretvorbe društvenog u državno vlasništvo, te na kraju analizirati stanje u vezi sa restitucijom u svjetlu usvajanja novog stvarnopravnog zakonodavstva, sa jedne, te nepostojanja državnog propisa o restituciji i problemima, koji su imanentni ovom procesu, sa druge strane.

***Ključne riječi:** podržavljenje imovinskih dobara, pretvorba, restitucija*

Historijska retrospektiva podržavljenja imovinskih dobara na prostorima Bosne i Hercegovine

Podržavljenje imovinskih dobara na području Bosne i Hercegovine dešava se u nekoliko navrata. Zapravo, osnovni cilj je bio usmjeren ka tome da država priskrbi što više imovinskih dobara pod svoju kontrolu, a sam proces pretvaranja privatnog vlasništva u državno je učinjen putem propisa, koji su konkretizirali ideju o stvaranju državnih zemljišnih fondova, odnosno socijalističkog uređenja i besklasnih odnosa. Na temeljima uspostavljanja socijalističkog društva donijeti su brojni zakoni među kojima su najvažnije pravne posljedice ostavili propisi o konfiskaciji, nacionalizaciji, eksproprijaciji, te agrarnoj reformi i kolonizaciji. Njihov je zajednički imenitelj ukрупnjavanje dobara i stvaranje državnog odnosno društvenog vlasništva, koje će biti takvog karaktera da je u suštini izgubilo svojstvo klasičnog stvarnog prava, a sve više ličilo na *sui generis* stvarno pravo imovinskog oblika nad kome su brojni subjekti imali ovlaštenja u vidu prava korištenja.

Početna legislativna mjera na uspostavljanju državnog, kasnije društvenog vlasništva, te socijalističkog društva uopće, desila se putem Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme,¹ odnosno Zakona o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije.² Potonji propis predstavljao je legislativni okvir pri uspostavljanju novog pravnog poretka. Između ostalog, proglašena su ništavim sva ona stjecanja prava vlasništva na koja se odnosio Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije iz 1941. godine.³ Na ovaj način je zakonodavnom notom širom otvoren put u funkciji stvaranja državne, kasnije društvene imovine, odnosno socijalističkog društva uopće.

Mjera, koja je vodila stvaranju državnog vlasništva bila je konfiskacija. Ona je predstavljala političku mjeru novih organa vlasti, koji su pod krinkom socijalne pravde, vršili oduzimanje privatne imovine pojedinaca i pretvarali je u državno vlasništvo. Kao takva poslužila je kao izvrstan model za obračun sa kapitalističkim društvom za koga se smatralo da je uzrok socijalne neravnopravnosti, što samo po sebi predstavlja apsolutnu negaciju socijalističkog uređenja. Oduzimanje imovinskih dobara vršeno je od putem pravosudnih tijela, a bilo je usmjereno na cjelokupnu ili tačno određeni dio imovine lica, kao i dijelove imovine ako se ista nalazila u režimu suvlasništva. Osnovna odrednica ovog postupka predstavljala je činjenica da se oduzimalo privatno vlasništvo, koje je postajalo državno bez naknade. Dometi konfiskacije su bili tolikih razmjera da je postojao jako širok krug subjekata

¹ Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme od 27. februara 1918. godine.

² Zakon o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije, Službeni list FNRJ, broj 86/46, 105/46 i 96/47.

³ Suština propisa se ogledala u činjenici da se sve presude, rješenja, zaključci i dr., a u vezi sa građanskopravnim odnosima, a koji su na snazi 6. aprila 1941. godine imaju smatrati ništavnim.

na koje se konfiskacija odnosila.⁴ Imovina, koja je bila predmet konfiskacije postajala je državna imovina i kao takva se imala upisati u registrima.⁵ Upravljanje konfiskovanom imovinom vršila je Državna uprava narodnih dobara, posebno u vezi sa konfiskovanjem banaka, rudnika, industrijskih preduzeća, velikih trgovačkih i drugih radnji ili velikih posjeda od opšteg privrednog značaja.⁶ Godinu dana kasnije, usvojen je i propis o prelasku u državno vlasništvo neprijateljske imovine i o sekvstraciji nad imovinom odsutnih lica.⁷

Sljedeća aktivnost u cilju podržavljenja imovinskih dobara, koja je za predmet imala poljoprivredna zemljišta, realizirana je putem propisa o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Na ovaj način ukinuti su veliki privatni posjedi, koji su prešli u društveno vlasništvo, uz namjeru da se isti isparceliziraju i dodijele privatnim licima bez ili sa malo zemlje, a sve u namjeri stvaranja zemljišnog fonda. Upravo je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji⁸ predstavljao propis, koji je donesen u cilju stvaranja velikih poljoprivrednih zemljišnih fondova, koji bi bili dodjeljivani zemljoradnicima pod motom Zemlja pripada onima koji je obrađuju. Zacrane aktivnosti provodile su se putem dvije mjere. Prva se odnosila na postupak eksproprijacije (izvlaštenja) imovine od ranijih vlasnika iznad određenog zemljišnog maksimuma, za šta ranijim vlasnicima nije bilo priznato pravo na naknadu. Naknada, kao vid obeštećenja davana je samo za zemljišne viškove obradive zemlje zemljoradničkih posjeda iznad zakonom određenog maksimuma. Drugi oblik podrazumijevao je oduzimanje imovine od neprijatelja, a u konačnici imao je obrise kaznene mjere prema istima. Proces se provodio punih dvadeset godina u cilju da se dodjeljuje zemlja radnicima (zemljoradnicima) i to članovima domaćinstava, koji su stjecali u pravilu suvlasnička prava na istoj i nisu imali mogućnost da istu otuđe u narednih 15, odnosno 20 godina, što je utvrđeno posebnim tumačenjem Zakona. Međutim i ova zemljišta su kasnije došla po udar nacionalizacije, tako da su opet, u krajnjoj varijanti, postala društvenim vlasništvom. U osnovi Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji stvarao se transmisijski fond u rukama države uz napomenu da su se dodijeljena zemljišta zemljoradnicima imala obavezno upisati u zemljišnim knjigama kao vlasništvo novih vlasnika. Drugim riječima, raniji vlasnici imali su vlasnička ovlaštenja samo na imovinskim dobrima, koja su potpadala pod zakonski maksimum.

⁴ U skladu sa navedenom mjerom u državno vlasništvo prelazila je imovina lica koja su počinila krivična djela, a kao kazna je određena konfiskacija cjelokupne ili dijela imovine.

⁵ Član 24. Zakona o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, Službeni list DFJ, broj 40/45 i 70/45.

⁶ Član 26. Zakona o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije. Pored Državne uprave narodnih dobara, postojale su Zemaljske uprave narodnih dobara te okružne i gradske uprave narodnih dobara. O organizacionom ustrojstvu djelokrugu poslova i ukidanju Zemaljske uprave narodnih dobara u Republici Hrvatskoj posjetiti web portal: http://arhinet.arhiv.hr/_Generated/Pages/Stvaratelj.PUBLICDetails.aspx?ItemId=9730 . Stranica posljednji put stranica provjerena dana 13.03.2013. godine.

⁷ Zakon o prelasku u državno vlasništvo neprijateljske imovine i o sekvstraciji nad imovinom odsutnih lica Službeni list FNRJ, br. 63/46 i 74/46.

⁸ Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Službeni list DFJ, broj 64/45, Službeni list FNRJ, broj 16/46, 24/46, 99/46, 101/47, 105/48, 4/51, 19/51, 21/56 i 55/57, Službeni list SFRJ, broj 10/65.

Arondacija kao društvenopolitička mjera ukрупnjavanja poljoprivrednih cjelina, provođena je zajedno sa mjerama agrarne reforme i kolonizacije, konfiskacije te oduzimanja imovine, koja je pripadala okupatorima i njihovim pomagačima itd. Sva ova imovina je izričitim zakonskim regulama postala državna, tj. općenarodna imovina. Osnovni cilj arondacije u skladu sa Uredbom o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općenarodnog značaja,⁹ bio je da se besteretno oduzmu sve nekretnine (zemljišta i zgrade), koje su se nalazile u sastavu dobara, kojim je upravljala Vlada FNRJ, a zbog potrebe ukрупnjavanja i stvaranja poljoprivrednih posjeda za lakšu obradu. Ranijim vlasnicima pripadalo je pravo na naknadu, u pravilu kroz zamjenu nekretnina, kuća i stanova, a ako nisu postojale ovakve nekretnine i objekti u odgovarajućim fondovima, naknada se davala u novčanom obliku. Arondacija se provodila na zahtjev direktora poljoprivrednog dobra od strane formiranih komisija za arondaciju. Kroz mjeru arondacije, došlo je do stvaranja fondova poljoprivrednog zemljišta i upisa vlasništva države u formi općenarodne imovine. Kasnije su i u okvirima republika usvojeni propisi o arondaciji, koji su u fokus davanja ovlaštenja za određivanja zemljišta podesnog za arondaciju stavljali skupštine općina, koje pak su morale donijeti rješenje o utvrđenju općeg interesa za arondaciju. Korisno je napomenuti da je za razliku od Uredbe o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općenarodnog značaja, koja je propisivala upis državnog (općenarodne imovine), kasnije u skladu sa izmjenama koncepta vlasništva iz državnog u društveno, na zemljištima koja su bila obuhvaćena arondacijom upisivano društveno vlasništvo. Istovremeno, tokom 1946. godine država dodatno štiti državnu imovinu putem usvajanja Zakona o Zaštiti općenarodne imovine i imovine pod upravom države.¹⁰ Navedenim propisom još jednom se izričito zabranjuje otuđenje državne imovine, što je u duhu normi propisanih u Zakonu o prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine i o sekvestraciji nad imovinom odsutnih lica, kao i ostale općenarodne imovine. Jasno je naglašeno da lice kome je povjereno upravljanje imovinom ima dužnost da se o istoj brine na najbolji mogući način, a u slučaju nemarnog odnosa i sl. bile su propisane i zatvorske kazne. Iz ovog se vidi koliki je značaj imala državna imovina za državu, uz isticanje da se ovim mjerama željelo nedvosmisleno raščistiti sa prethodnim privatnopravnim odnosima u pogledu vlasništva.

Konačni obol podržavljenju imovinskih dobara za vrijeme socijalističke Jugoslavije dat je putem propisa o nacionalizaciji. Naime, nacionalizacija je predstavljala jedan od strateških pravaca ograničenja privatnog vlasništva na prostorima bivše Jugoslavije. Profesor Gams nacionalizaciju tretira kao najvažniju i najefikasniju mjeru u stvaranju državnokapitalističke kolektivne svojine. Sa druge strane, Stojanović nacionalizaciju tumači kao privredno-političku mjeru, koja se provodi zbog ekonomskih i društvenih ciljeva i ne

⁹ Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara općenarodnog značaja, Službeni list FNRJ, broj 99/46.

¹⁰ Zakona o Zaštiti općenarodne imovine i imovine pod upravom države, Službeni list FNRJ, broj 86/46.

predstavlja kaznu kao što je to slučaj u vezi konfiskacije. Proces je proveden putem dva zakonska propisa o nacionalizaciji.

Navedeni propisi prilagođavani su društveno-ekonomskim prilikama, te su u nekoliko navrata dopunjavani, čime se samo perfektuirala temeljna namjera zakonodavca o podruštvljenju privatne imovine i ukidanja bilo kojeg oblika privatnog vlasništva, pravdajući to tezom o socijalnoj ravnopravnosti pojedinaca. U krajnjoj liniji, nacionalizacijom je privatno vlasništvo postajalo društvenim uz naknadu,¹¹ te nije imala karakter kazne kao što je to bio slučaj kod konfiskacije, koja je kao mjera pogađala tačno određenog ili skupinu pojedinca. Radi se u biti o državno-političkoj mjeri, koja je svoje razmjere dosegala do gotovo svih vrijednih potencijala, od ogromnih zemljišnih kompleksa do privrednih grana. Zapravo, suština je u potrebi da država kontrolira privredne tokove i radi na ujednačavanju socijalnog statusa pojedinaca te prevenira moguće sukobe utemeljene na klasnoj nejednakosti. Konkretno, proces nacionalizacije počinje 1946. godine, sa usvajanjem Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća,¹² a nastavljen je 1958. godine usvajanjem Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskih zemljišta.¹³

Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća izvršena je nacionalizacija u 42 privredne grane, a kao mjera obuhvatala je svu pokretnu i nepokretnu imovinu, kao i sva imovinska prava, koja pripadaju privatnom preduzeću ili služe njegovoj svrsi od općedržavnog ili republičkog značaja kao što su naročito patenti, licence, dozvole za rad, služnosti, rudarska prava, uzorci, modeli žigovi i tome slično. Zakonom je određeno da će ranijim vlasnicima nacionaliziranih privrednih društva država dati naknada za nacionaliziranu imovinu, a ogledala se u državnim obveznicama koje su glasile na donosioca, u novcu. Ovim propisom postavljeni su temelji za proces nacionalizacije, kao mjere stvaranja što jačeg društvenog utjecaja inspiriranog potrebama društva. U tom vremenskom okviru smatralo se da privatni kapital i imovina u privatnim preduzećima treba obavezno uvesti pod kontrolu države, a kao mjera je određena nacionalizacija njihove imovine uz plaćanje naknade. Također, navedenim propisom država je apsolutno dokinula privatne privredne potencijale, čime je omogućila nesmetanu kontrolu nad privrednim tokovima u pogledu ovih preduzeća.

Naknada je u biti bila osnovni problem u definiranju međusobnih odnosa, posebno što se sa pravom moglo postaviti pitanje njene isplate, odnosno pravičnosti iste, u slučajevima kada je ista isplaćena, čime su raniji vlasnici dovedeni u jako

¹¹ O pravičnosti i realnim dosezima naknade za nacionalizirana imovinska dobra i danas se vode žučne rasprave.

¹² Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, Službeni list FNRJ 98/46, broj 99/46, 35/48, 64/48 i 27/53.

¹³ Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskih zemljišta, Službeni list FNRJ, broj 52/58, 3/59, 24/61 i 1/63.

neravnotežan položaj. Sa druge strane, ovaj propis, bio je polazni zakonodavni pothvat u kontekstu stvaranja sveopće nacionalizirane imovine, a koji će svoj konačni obris početi dobivati dvanaest godina kasnije, tačnije 1958. godine kroz usvajanje Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskom zemljišta.

Nadalje, jedan od sistemskih zakona, koji je, polazeći od ideje društvenog vlasništva i podruštvljenja (nacionalizacije) sveukupnog građevinskog zemljišta i većine stambenog prostora u zgradama, prouzrokovao i još uvijek uzrokuje veliki broj problematičnih situacija, bio je Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Predmet Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bile su najamne stambene zgrade, najamne poslovne zgrade i građevinska zemljišta. Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta država je svoj uticaj u društvenom vlasništvu protegnula na brojne zemljišne komplekse, ali i sve zemljišne parcele u gradovima, ali i poslovno-stambenim objektima. Ovim propisom uvodi se pravni institut građevinskog zemljišta. Pod građevinskim zemljištima smatrala su se sva izgrađena i neizgrađena zemljišta koja su se nalazila u užim rejonima gradova i naselja gradskog karaktera, koja su urbanistički izgrađena ili će prema planiranoj stambenoj i komunalnoj izgradnji biti izgrađena. Pri tome su fizička lica (raniji vlasnici) putem nasljeđivanja imali prenosivo pravo korištenja na zemljištu do izgradnje predviđenih objekata, koje nije bilo privedeno namjeni, a postalo je društveno vlasništvo. Raniji vlasnici su, istina rijetko, imali pravo na naknadu u novčanom obliku, ali i da na neizgrađenom gradskom građevinskom zemljištu koje je nacionalizirano steknu pravo korištenja radi izgradnje porodične stambene zgrade. Navedeno pravo pojedinci su morali realizirati u roku od tri godine od dana dobijanja rješenja općinskog narodnog odbora o davanju zemljišta na korištenje radi podizanja zgrade ili drugog objekta, uz napomenu da je kao korisnik dužan platiti naknadu za korištenje ovog zemljišta. Iznimno, općinski organ uprave imao je pravo da donese odluku o oslobađanju korisnika plaćanja ove naknade, uz obavezu da ta sredstva osigura kroz budžet. Ovakav položaj ranijih vlasnika zakonodavac je pravdao potrebom da se među stanovništvom razvija sistem ekvivalencije (ravnopravnosti) u izvršavanju vlasničkih ovlaštenja na dobrima, koja služe samo za zadovoljenje ličnih potreba pojedinaca, a ne da vlasništvo bude izvorište za stvaranje socio-ekonomskih razlika među fizičkim licima, s tim da takva ovlaštenja, koja proističu iz prava korištenja radi građenja, moraju biti u skladu sa prostorno-planskom dokumentacijom. Iako je nacionalizacija najamnih zgrada i građevinskog zemljišta u punom kapacitetu podrazumijevala dominantno stvaranje društvenog vlasništva najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, u skladu sa načelom socijalne ravnopravnosti stanovništva, postojali su i izuzeci od nacionalizacije, odnosno dobra, koja nisu mogla biti predmetom nacionalizacije, kao što su:

1. Porodične stambene zgrade:

- sa dva stana;
- sa tri manja stana;
- sa dva stana kao posebni dijelovi zgrade;
- dvije porodične stambene zgrade sa najviše dva stana i trećim manjim stanom (kuće);
- jedna porodična stambena zgrada i jedan stan kao posebni dio zgrade.

2. Poslovne zgrade i poslovne prostorije i to:

- građansko pravnih lica;
- društvenih organizacija;
- udruženja građana;
- građana, koji se bave zanatskom ili drugom dozvoljenom privrednom djelatnošću, koje po kapacitetu služe toj namjeni.

3. Zgrade i posebni dijelovi zgrada:

- Stranih državljana i međunarodnih organizacija, koje služe za potrebe diplomatskih i konzularnih predstavništava i organizacija

Sva druga dobra (osim prethodno navedenih izuzetaka) su nacionalizirana i postala su objektima društvenog vlasništva. Upravljanje ovim dobrima, država je povjerila brojnim društveno-pravnim subjektima i društveno političkim organizacijama, koje su kao osnovno pravo imale pravo upravljanja, korištenja i raspolaganja. Ovaj transfer odvijao se, bilo pravnim poslom, bilo odlukom nadležnog tijela ili prijenosom podruštvljenih nekretnina u sredstva društveno-pravnih lica. Pored ovog, jednako veliki zamah „prisvajanja“ imovinskih dobara, dešavo se kroz masovne procese eksproprijacije, arondacije, komasacije, odnosno prijenosom iz poljoprivrednog fonda općenarodne imovine.

Eksproprijacija, predstavlja zakonom uređen upravni postupak u slučaju utvrđenja ili postojanja općeg (javnog) interesa, putem kojeg se od ranijih vlasnika izuzima ili ograničavaju prava na imovini (potpuna i nepotpuna eksproprijacija), a koji imaju pravo na pravičnu (tržišnu) naknadu. Eksproprijacija kao postupak i mjera, često se koristila u funkciji stjecanja državnog (društvenog) vlasništva u ranijem državnom uređenju. U početnom obliku legislativno je bila regulirana kroz Osnovni zakon o eksproprijaciji iz 1947. godine, te druge propise koji su nadogradili ovaj proces u Bosni i Hercegovini čime se otvorio put za pribavljanjem velikih prostornih cjelina koje su bile predmet izgradnje prvenstveno komunalne infrastrukture u gradovima kao prostorima u kojima se odvijao život. Ono što eksproprijaciju posebno proklamira kao državnu mjeru predstavlja pitanje korisnika eksproprijacije. Ona se provodila u korist federacije (Savezne države), republika, pokrajina, općina, ustanova sa statusom pravnog lica, privrednih organizacija, društveno-političkih

organizacija. Tokom pravne egzistencije u ranijem društveno-ekonomskom sistemu eksproprijacija je obilježena potrebom da se uspostavi sistem za što veće i agresivnije pribavljanje imovinskih dobara (nekretnina), a da se nije previše marilo o zaštiti interesa i prava ranijih vlasnika. Kako se eksproprijacija odnosila i na nekretnine u društvenom vlasništvu, na osnovu nacionalizacije iste, postupak je podrazumijevao i prijenos prava korištenja nad nekretninom u društvenom vlasništvu. Putem ove mjere bilo je omogućeno pojačano „pribavljanje“ ili kako neki autori kažu „prinudna kupovina“ nekretnina radi izgradnje puteva, obrazovnih, kulturnih, sportskih sadržaja. Svakako, upravljanje nad ovakvom imovinom vršile su jedinice lokalne samouprave (općine i gradovi). No, i danas su istaknuti problemi oko procesa restitucije, posebno imovinskih dobara koja nisu privedena svrsi, čime se otvara put deeksprijacije, ali i sveprisutne restitucije.

Pretvorba društvenog u državno vlasništvo – propust sa višedecenijskim posljedicama

Krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća, na osnovu sugestija pravne struke i nauke, ali i naraslih socio-ekonomskih problema, otpočeli su prvi koraci u cilju otvaranja tržišta ka stranom kapitalu. Navedene aktivnosti provedene su putem ustavnih amandmana socijalističke Jugoslavije, odnosno amandmana na Ustav SR Bosne i Hercegovine.¹⁴ U ovom periodu, sve do počinjanja ratnih neprijateljstava u Bosni i Hercegovini ostao je nedovršen namjeravani proces pretvorbe tada dominantnog društvenog vlasništva. Ipak, kako je početkom devedesetih godina došlo do partikularizacije pravnog poretka, pristupljeno je odvojenom uređivanju pitanja pretvorbe društvenog vlasništva.

Tako se pretvorba društvenog vlasništva u državno za područje Republike Srpske desila 1993. godine,¹⁵ odnosno 1994. godine,¹⁶ za područje cijele Bosne i Hercegovine.¹⁷ Pri tome u propisima je izostalo zakonsko definiranje pojma državnog (javnog vlasništva). U vezi sa tim Zakon o pretvorbi društvene svojine pod državnim vlasništvom razumije stvarno-

¹⁴ Amandmani IX – XLII na Ustav SFRJ, Službeni list SFRJ, broj 70/88 i 57/89, te Amandmani XX – LVIII na Ustav SR BiH, Službeni list SR BiH, broj 13/89.

¹⁵ Zakonom o prenosu sredstava društvene u državnu svojinu, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 4/93, 29/94, 31/94, 9/95, 8/96 i 20/98, dotadašnja sva društvena svojina postaje državna svojina. Premda se izričito ne govori o vlasništvu Republike Srpske, smatramo da je ovako definirano rješenje inspiriralo zakonodavca (Republika Bosna i Hercegovina) da kroz Zakon o pretvorbi društvene svojine, Službeni list R BiH, broj 33/94, napravi kakvo-takvo rješenje usmjereno u cilju zaštite imovinskih dobara u državnom vlasništvu.

¹⁶ U skladu sa članom 1. Zakona o pretvorbi društvene svojine, Službeni list R BiH, broj 33/94, cjelokupno do tada društveno vlasništvo smatralo se državnim vlasništvom.

¹⁷ Iako je Zakon o pretvorbi društvene svojine bio inspiriran namjerom da se njegovo pravo dejstvo odnosi na cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine, navedena primjena je izostala zbog de facto cijepanja pravnog poretka, bez obzira što navedeni propis sadrži norme za područje cijele Bosne i Hercegovine.

pravna ovlaštenja u pogledu imovine nad kojom vlasnička ovlaštenja, danom stupanja na snagu Zakona o pretvorbi društvene svojine, izvršava država Bosna i Hercegovina. Nadalje, dobrima u društvenom vlasništvu postaju imovinska dobra nad kojima pravo raspolaganja nema Federacija BiH. Također izvršena je pretvorba društvenog kapitala u državni kapital koji se iskazao u bilansima pravnih lica na dan 31. decembar 1991. Zakonom je definirano da država postaje vlasnik nekretnina koje su stečene ili izgrađene sredstvima iz budžeta, kao i sredstvima na kojima pravo korištenja i upravljanja imaju mjesne zajednice, društvene organizacije, udruženja građana i političke organizacije.¹⁸ Dobra izvan okvira Federacije BiH, (današnji prostor Republike Srpske, Brčko distrikta),¹⁹ ovim propisom postala su vlasništvom države Bosne i Hercegovine. Nadalje, odredbom člana 4. Zakona o pretvorbi društvene svojine kazano je da će se ovlaštenja i obaveze za organe Republika i okruga - kantona definirati posebnim zakonom.

Sporno je pitanje i nejasnih terminoloških određenja, koja iz državnog vlasništva pripadaju titularima. Zapravo, otvoreno je pitanje ko su titulari državnog vlasništva u Bosni i Hercegovini? Upravo na ovom primjeru u Bosni i Hercegovini, a uzroci sežu još u 1993., odnosno 1994. godinu, imamo različite ustavno-zakonske postavke, koje se odlikuju nejednakim pravnim tretiranjem. Danas, dvadeset godina kasnije, zbog nepostojanja jasnog zakonskog okvira, uveliko se kasni sa rješavanjem ovog značajnog pitanja. Zapravo, smatramo da se u ovom periodu trebalo pristupiti donošenju zakona koji bi zabranio raspolaganje imovinskim dobrima u državnom vlasništvu, ponajprije što je ovim propisom propušteno da se definiraju vlasnička ovlaštenja na imovinskim dobrima okruga-kantona i općina, ali i zbog razloga što se brojna sporna stvarno-pravna pitanja kane riješiti putem restitucije. U narednom periodu se ova pravna situacija mora raščistiti, ponuditi koncept i jasna razgraničenja unutrašnjeg pojma državnog vlasništva, te dati odgovor na pitanja šta obuhvata pojam državno vlasništvo i koji državni organi izvršavaju vlasnička ovlaštenja u vezi sa dobrima u državnom vlasništvu? U prilog ovome idu i procesi restitucije i obeštećenja, koji bi trebali učiniti konciznijim postojeći pravni poredak, sa jedne strane, premda se otvara cijeli splet dilema oko obeštećenja i restitucije, odnosno realnih mogućnosti za provedbu iste, sa druge strane, kao nužne potrebe u ispravljanju višedecenijske nepravde prema ranijim vlasnicima, njihovim nasljednicima, odnosno pravnim sljednicima, čija su prava i danas marginalizirana.

¹⁸ Član 1. Zakona o pretvorbi društvene svojine, Službeni list R BiH, broj 33/94.

¹⁹ Dakle, Zakon o pretvorbi društvene svojine podržavio je ogromne prostorne potencijale i izvan granica Federacije BiH, a da se pri tom propustilo definirati pitanje vlasništva nad imovinom kantona - okruga te što je i najvažnije jedinica lokalne samouprave.

Pretvorba društvenog u državno, odnosno vlasništvo ranijih vlasnika, njihovih nasljednika (pravnih sljednika) ili vlasništvo institucija vlasti – restitucija kao preduvjet ekonomski napredak Bosne i Hercegovine

Proces restitucije predstavlja temu, koja zasigurno izaziva brojne kontraverze u naučnoj, stručnoj, ali i političkoj javnosti u Bosni i Hercegovini. Primarno, restituciju treba shvatiti kao mjeru usmjerenu sa ciljem da se ispravi nepravdičnost legalnih, ali upitno legitimnih akata, koji su doveli do oduzimanja privatnog vlasništva. Drugim riječima, restitucija je proces koji imanentno mora dovesti do vraćanja u pravno stanje, koje je na imovinskim dobrima postojalo prije podržavljenja istih, bilo da se radi o uspostavljanju tog stanja u naturalnom ili u novčanom obliku. Također, u teorijskim i praktičnim krugovima već duži niz godina otvorena je tema oko definiranja pravaca restitucije građevinskog zemljišta, koje je ranijim propisima oduzeto od ranijih vlasnika po osnovu nacionalizacije.²⁰ Svakako, pravci restitucije su posebno otežani, ako je nosilac prava korištenja na neizgrađenom gradskom građevinskom zemljištu, izgradnjom objekta stekao pravo da se upiše kao vlasnik istog, čime se o naturalnoj restituciji uopće ne može govoriti. U ovom slučaju moguća je novčana, odnosno restitucija kroz davanje drugog zemljišta subjektu prema kojem se treba izvršiti restitucija. Sve navedeno dovodi do zaključka da će proces restitucije na gradskim građevinskim zemljištima u Bosni i Hercegovini teći i najsporije. U skladu sa kazanim veoma je značajan problem u vezi sa pitanjem kako provesti restituciju i sa kojim resursima? Upitno je i određivanje trenutka sa kojim bi trebalo započeti proces restitucije. Drugim riječima, nužno je odrediti početni datum sa kojim će biti obuhvaćeni sve promjene vlasništva na ovamo? Da li se kao početni vremenski okvir uzima 1945. godina ili pak 1941. godina, iz razloga što je Nezavisna država Hrvatska oduzimala mnoga imovinska dobra pogotovo od Jevreja, kao dio političkog koncepta prema Jevrejima? Na kraju postoje promišljanja da bi kao početnu tačku restitucije trebalo uzeti 1918. godinu, jer je Kraljevina SHS radila praktično formalno-pravno legalne, ali suštinski nelegitimne poteze, na način da je praktički izvlastila subjekte na imovinskim dobrima bez ikakvog obeštećenja, putem pominjanih procesa agrarne reforme iz 1918. godine.

Ipak, sagledavajući trenutne rasprave o pitanju restitucije u Bosni i Hercegovini gotovo je nemoguće naići na negativan stav u vezi potrebe za provedbu restitucije, premda danas, budući da nije urađena na vrijeme, jako je teško, gotovo i nemoguće, pristupiti njenom provođenju u praksi, a razlozi počesto bivaju sadržani u okolnostima vanpravne prirode. Kao što je kazano, restitucija kao povrat imovinskih dobara, može se izraziti u dva

²⁰ Aktuelno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini još uvijek nije dalo jasan odgovor u kontekstu restitucije. Zapravo, putem propisa o stvarnim pravima definirani su početni okviri o restituciji, iako bez osiguranja cijelog niza resursa (organizacionih, materijalno-finansijskih itd.), ovaj proces je gotovo nemoguće provesti.

oblika.²¹ Prvi je naturalna, a drugi novčana restitucija. Naturalna restitucija moguća je u svim onim slučajevima u kojima zemljišta nisu privedena krajnjoj namjeni, dok bi novčana restitucija bila primijenjena u svim slučajevima kada su zemljišta privedena namjeni, odnosno kada nema elemenata za provedbu naturalne restitucije. Gledajući iz današnje tačke gledišta, država u pravilu nije u stanju provesti niti jedan oblik restitucije. Prvi iz razloga što su zemljišta u dobroj mjeri privedena namjeni i svrsi, odnosno ne raspoložu adekvatnim „zamjenskim“ imovinskim dobrima, dok u drugom slučaju nemogućnost leži u nepostojanju više desetina milijardi konvertibilnih maraka, kao oblika obeštećenja prema ranijim vlasnicima, njihovim nasljednicima ili njihovim pravnim slijednicima u pogledu dobara koja se moraju obuhvatiti restitucijom. Uporedo sa navedenim operativno-tehničkim preduvjetima za otpočinjanje restitucije, treba napomenuti i problem legislativne prirode, koji se ogleda u nepostojanju krovnog propisa o restituciji.

Sa aspekta obuhvata i realnih potreba za provedbu restitucije u Bosni i Hercegovini postoji nekoliko studija i procjena o obimu restitucijskih zahvata. Prema mišljenjima ekonomskih analitičara za restituciju u Bosni i Hercegovini, a u vezi sa imovinskim dobrima koja se trebaju vratiti ranijim vlasnicima, njihovim nasljednicima ili pravnim slijednicima, neophodno osigurati preko 86 milijardi konvertibilnih maraka, što je prilično frapantan podatak. Tako prema studiji izvodivosti restitucije u Bosni i Hercegovini ukupna vrijednost dobara, koja trebaju ući u proces restitucije je 86 225 989 788,38 KM. Razloženo po segmentima situacija je sljedeća:

²¹ Komisija za restituciju u Bosni i Hercegovini 2009. godine definirala je Prijedlog Zakona o denacionalizaciji koji je kao takav podrazumijevao tri oblika denacionalizacije i to: 1. Naturalni (oblik prema kojem se vraća imovina osobi koja ima pravo na denacionalizaciju); 2. Naknada u drugoj imovini; 3. Novčana naknada. Opširnije vidjeti, Tursunović, Vahid, POVODOM PRIJEDLOGA ZAKONA O DENACIONALIZACIJI, Pravna misao, broj 11. – 12., Sarajevo, 2009. godine, str. 118.

Naziv dobra	Prosječna cijena u KM	Količina (metri kvadratni)	Vrijednost (KM)
1. Obradivo zemljište	4,83	6 000 000 000,00	28 980 000 000,00
2. Neobradivo zemljište	1,83	2 568 885 680,70	4 709 623 747,95
3. Šumsko zemljište	1,00	7 635 807 291,80	7 635 807 291,80
4. Građevinsko - neizgrađeno	20,00	521 567 955,14	10 431 359 102,28
5. Građevinsko – izgrađeno, infrastruktura	30,00	246 668 218,47	7 400 046 554,10
6. Građevinsko – izgrađeno, objekti	35,00	642 201 825,40	22 477 063 889,00
7. Poslovni prostori (ostali objekti)	1 500,00	2 164 203,40	3 246 305 093,25
8. Stanovi (objekti i stanovi)	1 000,00	1 375 784,11	1 375 784 110,00
9. UKUPNO ZA RESTITUCIJU (KM)			86 225 989 788,38

(procjena koštanja restitucije u Bosni i Hercegovini)²²

U međuvremenu u Federaciji BiH jedinice lokalne samouprave putem Općinskih vijeća vrše dodjelu gradskih građevinskih zemljišta, kao produžetak prakse iz ranijeg sistema. Sa pravom se može otvoriti rasprava o tome da li je općina, kao jedinica lokalne samouprave, vlasnik tog zemljišta, te da li takva praksa dovodi u još nepovoljniji položaj ranije vlasnike zemljišta, koji su glede istih, de facto razvlašćeni mjerama od 1918., 1945., 1946., odnosno 1958. godine na ovamo. Odgovor na postavljene praktične dileme je jednoznačan i sve upućuje na činjenicu da općina, kao lokalna samouprava nije vlasnik, već subjekt kojem je ex lege dodijeljeno pravo raspolaganja sa ovim značajnim imovinskim dobrima, što u konačnici dovodi do situacije da se kroz dodjele, globalno gledano, samo otežava mogućnost za naturalnu restituciju prema ranijim vlasnicima, njihovim nasljednicima ili pravnim sljednicima. Dodatni argument pronalazimo i u činjenici da su općine samo nosioci modernog oblika prava raspolaganja na dobrima u državnom vlasništvu, uz napomenu da uopće nije razriješen odnos prema ranijim vlasnicima i njihovim nasljednicima. U vezi s tim, pravo da raspolagažu dobrima u okviru građevinskog zemljišta, mora se pod hitno legislativno doraditi sa postavkama o jasnim odnosima prema ranijim titularima, ali i prema novim

²² Opširnije vidjeti, STUDIJA IZVODLJIVOSTI RESTITUCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, juli 2006. godine, str. 96.

sticateljima ovih dobara. Na ovom mjestu nužno je istaknuti suštinske zakonodavne razlike u Federaciji BiH, u odnosu na rješenja u Republici Srpskoj. Zakonom o građevinskom zemljištu iz 2006. godine u Republici Srpskoj²³ određeno je da se sva neizgrađena gradska građevinska zemljišta imaju smatrati vlasništvom ranijih vlasnika, njihovih nasljednika ili pravnih sljednika, od kojih su stečena (oduzeta nacionalizacijom iz 1958. godine). Takvu tezu slijedi i Zakon o stvarnim pravima Republike Srpske.²⁴ Drugim riječima, Zakonom o građevinskom zemljištu u RS iz 2006. godine određeno je da ex lege prestaje egzistiranje državnog vlasništva u okvirima građevinskog zemljišta, koje je kao takvo po prirodi neizgrađeno, a status građevinskog zemljišta je steklo ranijim propisima.²⁵

Sa druge strane, u Federaciji BiH nije došlo do takvog normiranja u zakonodavstvu o građevinskom zemljištu, premda je Zakon o stvarnim pravima iz 2013. godine notirao da se prava korištenja na neizgrađenom građevinskom zemljištu imaju smatrati vlasništvom lica od kojih su ta dobra stečena²⁶ (oduzeta nacionalizacijom iz 1958. godine). Drugim riječima, u Republici Srpskoj je formalno-pravno otvoren put za restituciju u dijelu neizgrađenih građevinskih zemljišta, dok u se u Federaciji BiH može samo uvjetno iznijeti takav stav iz razloga što je nužno i uskladiti lex specialis propis o građevinskom zemljištu.

Treba znati da se inoviranim rješenjima stvarnopravnih propisa slovom zakonske norme nastoji vratiti u stanje koje je bilo do 1958. godine, što će u narednom periodu izazvati enormne probleme za jedinice lokalne samouprave koje su u pravilu „živjele“ od dodjela ovakvih dobara. Sa druge strane, ovim činom vrši se i određena diskriminacija prema subjektima koji su ranije imali dobra (zemljišta) u okvirima izgrađenog građevinskog zemljišta, što znači da je naturalna restitucija moguća jedino u dijelu zamjene zemljišta, dok je novčana (finansijska restitucija) jako neizvjesna, posebno ako se zna da prema podacima Ekonomskog fakulteta u Sarajevu za izgrađena građevinska zemljišta (objekti i infrastruktura), treba osigurati preko 29 milijardi konvertibilnih maraka.²⁷ Da stvar bude još intrigantnija,

²³ Zakon o građevinskom zemljištu, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 112/06.

²⁴ Zakon o stvarnim pravima, Službeni glasnik Republike Srpske broj, Službeni glasnik RS, broj 124/07, 58/09 i 95/11.

²⁵ Član 44. Zakona o građevinskom zemljištu, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 112/06, određuje da prestaje državno vlasništvo na građevinskom zemljištu koje nije privedeno namjeni u skladu sa regulacionim planom, a u društveno, odnosno državno vlasništvo prešlo je na osnovu: a) Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, Službeni list FNRJ, broj 52/58; b) Zakona o određivanju građevinskih zemljišta u određenim naseljima gradskog karaktera, a odnosi se na općine Banja Luka, Doboje, Rudo, Višegrad i Zvornik, Službeni list SR BiH, broj 24/68; Zakona o građevinskom zemljištu, Službeni glasnik RS, broj 86/03, na temelju člana 96. Zakona.

²⁶ Član 339. Zakona o stvarnim pravima, Službene novine Federacije BiH, broj 66/13 i 100/13.

²⁷ Opširnije vidjeti, STUDIJA IZVODLJIVOSTI RESTITUCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, juli 2006. godine, str. 96.

dok se „čeka“ proces restitucije, jedinice lokalne samouprave su građevinska zemljišta u državnom vlasništvu dodjeljivale ali još uvijek dodjeljuju radi građenja, odnosno ista de facto prodaju, čime se proces restitucije dodatno otežava. Zapravo, sa usvajanjem stvarnopravnog propisa i u Federaciji BiH otpao je pravni osnov za dodjele gradskih građevinskih zemljišta u obliku i okvirima pravnih ovlaštenja sa kojima su ranije disponirale. Sasvim je ispravna konstatacija da se već više od mjesec dana kako je Zakon o stvarnim pravima stupio na snagu u Federaciji BiH isti bezočno ignorira, odnosno primjetno je da još uvijek nije sazrijela svijest permanetno u jedinicama lokalnih samouprava da su imovinska dobra (zemljišta) koja su stekle de iure procesima nacionalizacije sa jedne, odnosno odredbama zakonodavstva iz domena građevinskog zemljišta sa druge strane, trajno izgubile. Da budemo precizniji, na ovim dobrima više nemaju dominantna ovlaštenja koja su se u pravnom prometu izjednačavala sa vlasništvom na istim. Jedina situacija u kojoj ne bi bilo spora u budućnosti je da lokalne samouprave (općine) dodjeljuju zemljišta koja su nabavila na tržišnim principima iz razloga što ne bi postojao zakonski osnov za vraćanje, jer je pravni osnov sticanja ovih imovinskih dobara pravni posao. Koliko su međusobni odnosi usložnjeni govori i podatak da lokalna samouprava - općina (država) dodijeli neizgrađeno gradsko građevinsko zemljište državi (kantonu), dobije naknadu za prometovano zemljište, koja se može upotrijebiti za izgradnju drugih objekata (npr. javnih obrazovnih ustanova). Dakle država dodjeljuje državi za potrebe države, a da pri tom niko ne obraća pažnju na ranijeg vlasnika, njegove nasljednike ili pravne sljednike ovih subjekata, od kojeg je to zemljište u izvornom obliku oduzeto. Ranijim subjektima jedino preostaje čekanje budućeg procesa restitucije koji će nastupiti, samo neizvjesno je kada.

Svakako, u narednom periodu bi jedinice lokalne samouprave, u okvirima postojećih građevinskih zemljišta, trebale projicirati koja su zemljišta „perspektivna“ za lokalnu samoupravu, te stremiti ka pribavljanju istih. Pored ovoga, u okvirima izgrađenog građevinskog zemljišta, dakle na prostorima i objektima gdje nije moguća naturalna restitucija, treba omogućiti provedbu iste u novčanom obliku. Svakako preduvjet za to je usvajanje zakonodavne podloge, koja će precizirati sve elemente u vezi sa naknadom za oduzeta imovinska dobra,²⁸ ali i osigurati resurse za provedbu ovih aktivnosti.²⁹

²⁸ U Republici Hrvatskoj usvojen je Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme komunističke vladavine, Narodne novine, broj 92/96, 80/02 i 81/02. Opširnije o rješenjima navedenog propisa vidjeti, Peček, Robert, ZAKON O NAKNADI ZA IMOVINU ODUZETU ZA VRIJEME JUGOSLOVENSKE KOMUNISTIČKE VLADAVINE SA KOMENTARIMA, SUDSKOM PRAKSOM I PRILOZIMA, Organizator, Zagreb, 2010. godine; U vezi naknade za imovinu koja je oduzeta za vrijeme socijalističke Jugoslavije vidjeti, Karlovčan-Đurović, Ljiljana, ZAKON O NAKNADI ZA IMOVINU ODUZETU ZA VRIJEME JUGOSLOVENSKE KOMUNISTIČKE VLADAVINE – PRAKSA UPRAVNOG SUDA REPUBLIKE HRVATSKE, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991) v. 29, br. 1. 643 – 679 (2008).

²⁹ O restituciji u Republici Hrvatskoj, opširnije vidjeti, Simonetti, Petar, OSNOVE DENACIONALIZACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse br. 1., Mostar, 2003. str. 35 – 64.

Sve navedeno, može se realizirati isključivo uz postojanje stvarne volje zakonodavca, realnih i izglednih finansijskih sredstava za obeštećenje, usvajanje potrebne regulative iz domena restitucije, te odgovarajućih izmjena zakonske regulative o građevinskom zemljištu u Federaciji BiH kao *conditio sine qua non* za započinjanje, razradu i dovršetak ovog važnog procesa, koji ima značajne društvene implikacije.

Pravni status građevinskog zemljišta u državnom vlasništvu u vezi sa propisima o stvarnim pravima, te propisima o građevinskom zemljištu kao polazna osnova za usvajanje Zakona o restituciji u Bosni i Hercegovini

Građevinskim zemljištem u državnom vlasništvu u pravilu upravljaju i raspoložu jedinice lokalne samouprave. Međutim, u vezi sa tim postoji nekoliko opravdanih dilema, pa podimo redom. Na početku, prva dilema koja se postavlja u vezi sa državnim vlasništvom u okvirima građevinskog zemljišta, ogleda se u opravdanju statusa jedinice lokalne samouprave kao titulara na takvim dobrima. Naime, lokalne samouprave građevinsko zemljište nisu pribavili pravnim poslom, već isključivo zakonodavnom intervencijom, na način da je zemljište koje je ranije pripadalo ranijim vlasnicima, slovom zakonske norme postalo društveno, a kasnije i državno. Dakle, kroz sistem građevinskog zemljišta, lokalnim samoupravama daje se pravo korištenja, upravljanja, raspolaganja, odnosno oprihodovanja imovinskih dobara, koja po svom pravnom porijeklu pripadaju drugima, tj. ranijim vlasnicima, njihovim nasljednicima i pravnim sljednicima. U Federaciji BiH Zakon o građevinskom zemljištu iz 2003. godine³⁰ samo djelimično otklanja ovu dilemu, te ranijim vlasnicima „vraća“ u vlasništvo ona građevinska zemljišta koja su Zakonom o građevinskom zemljištu iz 1986. godine,³¹ te pratećim odlukama tadašnjih skupština opština, prešla u društveno, kasnije državno vlasništvo.³² Za sva ostala zemljišta, dakle ona koja su stečena procesom nacionalizacije, istaknuto je da se riješe kroz pitanje restitucije, što je bio stav međunarodne zajednice, koja je smatrala da se ova pitanja mogu riješiti isključivo kroz restituciju, što se sa ove tačke gledišta vidi da je sasvim pogrešan pristup.³³ U međuvremenu, nastavljen je promet ovim dobrima, čime se direktno onemogućavana restitucija. Da stvar bude još intrigantnija, u Bosni i Hercegovini se ni okvirno ne može reći kada se očekuje

³⁰ Zakon o građevinskom zemljištu, Službene novine Federacije BiH, broj 25/03.

³¹ Zakon o građevinskom zemljištu, Službeni list SR BiH, broj 34/86, 1/90 i 29/90, te Službeni list R BiH, broj 3/93, i 13/94.

³² Zakonom o određivanju građevinskih zemljišta u određenim naseljima gradskog karaktera, Službeni list SR BiH, broj 24/68. od ranijih privatnih vlasnika uspostavljeno je društveno, kasnije državno vlasništvo u 12 opština u Bosni i Hercegovini, a to su: Banovići, Banja Luka, Bosansko Grahovo, Doboj, Hadžići, Ljubuški, Orašje, Rudo, Tuzla, Višegrad, Vitez i Zvornik.

³³ Velić, Ismet, OSVRT NA VLASNIČKO-PRAVNE ODNOSI NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U BOSNI I HERCEGOVINI U DUHU NOVIH ENTITETSKIH PROPISA, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 6, Mostar, 2008. godine, str. 633. - 640.

operativno-tehničko pokretanje procesa restitucije, niti koliko će taj proces koštati. Istina, Zakon o stvarnim pravima iz 2013. godine otvara vrata restituciji na neizgrađenom gradskom građevinskom zemljištu. Zapravo, jedini je put razvijanje svijesti o činjenici, da na postojećem građevinskom zemljištu, koje je kao takvo nastalo propisima o nacionalizaciji, o okončanju procesa dodjele ovih zemljišta, odnosno da su jedinice lokalne samouprave pro futuro lišene ovih dobara, što treba popratiti kroz dopune propisa o građevinskom zemljištu. Navedeno predstavlja polaznu fazu za uređenje procesa restitucije. U slučaju da nije moguće odrediti ranijeg vlasnika, njegovog nasljednika, niti pravnog sljednika, na takvim dobrima, u okvirima neizgrađenog gradskog građevinskog zemljišta, nužno je konstatirati državno vlasništvo, odnosno vlasništvo jedinice lokalne samouprave.³⁴ Komparacije radi, prema rješenjima Zakona o građevinskom zemljištu Republike Srpske, sa izmjenama iz 2006. godine, u okviru građevinskog zemljišta, državi bi pripalo samo ono zemljište čiji je raniji vlasnik preminuo, odnosno ako nije imalo nasljednika ili pravnih sljednika. Valja znati da nije specificirano pitanje koji bi se organ trebao odrediti kao vlasnik (titular) ovakvog zemljišta. Ostala zemljišta izvan okvira građevinskog zemljišta (poljoprivredna dobra i ostalo) i njihov pravni status, uredit će se budućim propisima o restituciji, poljoprivrednom zemljištu, zadrugama itd.³⁵ Zapravo, ako se, uz uvažavanje naprijed iznesenog stava o obeštećenju ranijih vlasnika, ipak prihvati teza da su lokalne samouprave još uvijek titulari ovih zemljišta, odmah potom nailazimo na drugi pravni problem, a vezan je za konkretizaciju određenja državnog vlasništva.

Najprije se može otvoriti rasprava oko pojma i obuhvata državnog zemljišta. Opće je poznat problem preopširne, nedovoljno jasne, odnosno gotovo apstraktne aktuelne postavke o državnom vlasništvu uopće, a u okvirima toga, naročito gradskog građevinskog zemljišta kao jako značajnog resursa za svaku jedinicu lokalne samouprave. Sasvim je izvjesno da u skladu sa potrebom redefiniranja pojma državne imovine, uz moguće specificiranje iste kao imovine organa vlasti u Bosni i Hercegovini, ne postoji niti jedna zapreka da se građevinsko zemljište, tj. onaj preostali dio, koji se ne može restitucijom vratiti ranijim vlasnicima, njihovim nasljednicima, odnosno pravnim sljednicima, umjesto kao državno odredi kao

³⁴ O restituciji u Srbiji, sa naglaskom na konverziju prava korištenja na gradskim građevinskim zemljištima u pravo vlasništva ranijeg vlasnika, vidjeti, Lazić, Miroslav, PRETVORBA (TRANSFORMACIJA) PRAVA NA NEKRETNINAMA U DRUŠTVENOM VLASNIŠTVU U REPUBLICI SRBIJI, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci (1991) v. 32, br. 1, str. 225. O pravnom režimu izgrađenog građevinskog zemljišta, Rašović, P., Borislav, PRAVNI REŽIM IZGRAĐENOG GRAĐEVNSKOG ZEMLJIŠTA U CRNOJ GORI, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010. godine, 553. – 560.

³⁵ Komparacije radi o pravnim aspektima prava vlasništva na izgrađenom gradskom građevinskom zemljištu u pravu Srbije do usvajanja Zakona o javnoj imovini u 2011. godini, opširnije vidjeti, Babić, Ilija, PRAVO SVOJINE NA IZGRAĐENOM GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010. godine, 525. – 544.

vlasništvo jedinice lokalne samouprave. Dakle, u de lege ferenda pravcu treba razmišljati o ovoj zakonodavnoj konverziji koja u principu predstavlja razradu stava o pojmovnom i suštinskom određivanju imovine jedinica lokalne samouprave, tj. umjesto državnog vlasništva građevinskog zemljišta, uspostavi vlasništvo jedinica lokalne samouprave. Na taj način, trajno se rješava pitanje titulara, unosi viši stepen pravne sigurnosti, ali i omogućava jedinicama lokalne samouprave da, pored evidentiranja ove imovine, istu jednostavnije prezentiraju tržištu kao titulari tih dobara, a što je vezano u krajnjoj liniji za pitanje promjene koncepta dodjela, tj. prodaje građevinskih zemljišta, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. Dakle, nužno je konvertirati državno vlasništvo u okvirima građevinskog zemljišta u vlasništvo jedinica lokalnih samouprava, nasuprot privatnom vlasništvu fizičkih i pravnih lica koja su to vlasništvo stekla sa usvajanjem zakonodavnog okvira iz domena građevinskog zemljišta u 2003. godini, odnosno propisima o stvarnim pravima. Dakle, kao oblik svojevrsnog zaključka na u naslovu postavljenu dilemu, ko se smatra stvarnim titularem građevinskog zemljišta u Bosni i Hercegovini, možemo konstatirati da prvenstveno treba faktički provesti restituciju nacionaliziranih dobara u okvirima neizgrađenog građevinskog zemljišta, a na preostalom dijelu koje ostane u sastavu državnog vlasništva, iz razloga što nije moguće utvrditi njihove nosioce i pravne sljednike, odrediti lokalne samouprave kao titulare ovih dobara koje bi sa istim mogle slobodno raspolagati. Kako će restitucija dovesti do smanjenja uticaja države (jedinice lokalne samouprave) u dijelu prikupljanja prihoda, tako će jedinice lokalne samouprave biti primorane da pribavljaju nova zemljišta, kao što je to već odavno poznato u brojnim zemljama, kao što su, Švedska, Engleska, Njemačka itd.³⁶ Zapravo, jedini put za kvalitetno upravljanje prostornim resursima, predstavlja svojevrsna težnja protiv smanjenja prostornih potencijala u gradovima, odnosno plansko pribavljanje istih od drugih fizičkih i pravnih lica.³⁷ Na ovom tragu, zanimljiva je konstatacija profesora Simonettija,³⁸ koji smatra

³⁶ Glavni grad Švedske Stockholm je pribavljanju građevinskih zemljišta pristupio već 1904. godine, da bi 1950. godine u svom vlasništvu imao oko 50% građevinskog zemljišta u gradu. Vidjeti, Simonetti, Petar, OGRANIČENJA PRAVA VLASNIŠTVA NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 9, Mostar, 2011., str. 5.- 27.

³⁷ Profesor Simonetti je jedan od zastupnika teze zabrane otuđenja građevinskog zemljišta u vlasništvu države i jedinice lokalne samouprave, te primjenu ustanova prava građenja, koncesija, zakupa i služnosti na istom. Opširnije, Simonetti, Petar, USPOSTAVLJANJE PRAVA VLASNIŠTVA NA IZGRAĐENOM GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U DRUŠTVENOM/DRŽAVOM VLASNIŠTVU U REPUBLICI HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010. godine, 661. – 667.

³⁸ Simonetti, Petar, VLASNIŠTVO I NJEGOVE TRANSFORMACIJE, JAMSTVO I ZAŠTITA, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991), v. 31, br 1, Rijeka, 2010. godine, str. 335. Također, ističe da lokalne zajednice prodaju posljednje ostatke tog neponovljivog dobra, koji bi se kao takav mogao zadržati u vlasništvu kroz osnivanje prava građenja uz periodičnu naknadu dok to pravo traje, te tako osigurati bar dio sredstava za potrebe komunalne infrastrukture. Pored navedenog vidjeti, Simonetti, Petar, USPOSTAVLJANJE PRAVA VLASNIŠTVA NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U REPUBLICI HRVATSKOJ, Zbornik radova Aktualnosti

da jedinice lokalne samouprave stalno povećavaju naknade za uređenje i korištenje zemljišta, kako bi prikupile sredstva za proširenje, modernizaciju i održavanje komunalne infrastrukture.³⁹

U vezi sa navedenim, restitucija u Bosni i Hercegovini u suštinskom smislu riječi je moguća tek nakon što se jasno izdefiniiraju odnosi nastali po osnovu usvajanja propisa o stvarnim pravima, provedbe izmjena u propisu o građevinskom zemljištu za područje Federacije BiH, te na kraju donošenja propisa o imovini institucija vlasti u Bosni i Hercegovini. Tek nakon toga, uz neminovno osiguranje potrebnih finansijskih sredstava, a nakon što se jasno odredi koja imovina ulazi u sastav imovine za restituciju istu treba zasnivati na načelima naturalnog vraćanja, a samo tamo gdje nije moguće da se ide u pravcu novčane restitucije. Operativno, aktivnosti na restituciji treba zasnivati na principima i okolnostima organizacionog ustrojstva fonda za restituciju koji će na bazi koordinirajućeg tijela voditi glavnu ulogu u cilju povrata imovinskih dobara oduzetih tokom prošlog stoljeća na ovamo.

Sa druge strane u Bosni i Hercegovini se državnom pitanju restitucije poklanja partikularna pažnja i značaj. Najprije su u Republici Srpskoj usvojeni zakoni o restituciji, koji su kao takvi stavljeni van snage odlukama Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini.⁴⁰ Nadalje, tokom 2008. godine, Vlada Republike Srpske je utvrdila nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, te Zakon o fondu za restituciju.⁴¹ Istovremeno u Federaciji BiH, te u Brčko distriktu o posebnim provedbenim zakonima o restituciji se ne može govoriti, što je sa ove

građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 1., Mostar, 2003. godine, str. 437-472. O uspostavi prava vlasništva i prava dugoročnog zakupa na izgrađenom građevinskom zemljištu u Makedoniji, vidjeti, Žirovska, Rodna - Pržeska, Tina, USPOSTAVLJANJE PRAVA VLASNIŠTVA I PRAVO DUGOROČNOG ZAKUPA IZGRAĐENOG GRAĐEVINSKOG ZEMLJIŠTA U DRAŽNOM VLASNIŠTVU R. MAKEDONIJE, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010. godine, 569. – 660.

³⁹ Također vidjeti, Simonetti, Petar, PRELAZAK NEKRETNINA U DRUŠTVENO VLASNIŠTVO PROTEKOM VREMENA; RESTITUCIJA I PRETVORBA, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci (1991) v. 28, br. 1. 2007. godina, str. 1-37. Nadalje vidjeti, Simonetti, Petar, PODRUŠTVOVLJENJE I KONSTITUIRANJE PRAVA NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U DRUŠTVENOM/DRŽAVNOM VLASNIŠTVU I USPOSTAVLJANJE PRIVATNOG VLASNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse br. 4, Mostar 2006. godine, str. 7-44.

⁴⁰ U augustu 2000. godine Visoki predstavnik je proglasio nevažećim slijedeće propise o restituciji i to: Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Zakon o vraćanju oduzetih nepokretnosti i Zakon o vraćanju oduzetog zemljišta. Visoki predstavnik napominje da se pitanje restitucije mora riješiti na državnom nivou. Izvor: http://www.ohr.int/ohr-dept/press/pressr/default.asp?content_id=4023 . Stranica posljednji put provjerena 15. aprila 2014. godine.

⁴¹ Zakon o Fondu za restituciju Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 56/06 i 39/13.

tačke gledišta i dobro rješenje. Naime, smatramo da je još 2000. godine propuštena prilika da se pitanje restitucije, barem ako je legislativno gledamo postavi na državnom nivou, čime bi se stvorio prostor da se ujednačeno uredi ova značajna oblast koja tangira brojna fizička i pravna lica, njihove nasljednike i pravne slijednike, a tiče se imovinskih dobara. Korisno je znati da prema procjenama i prijedlozima Komisije za restituciju restituciju u Bosni i Hercegovini bi trebalo primarno provesti u naturalnom obliku, dok bi se preostali dio, odnosio na restituciju u novčanom obliku.⁴²

ZAKLJUČAK

U radu smo uvidjeli da se restitucija nameće kao nužnost u kontekstu uređenja imovinsko-pravnih odnosa na brojnim imovinskim dobrima, koja su podvedena pod patronat države tokom prošlog stoljeća. Sa obzirom na važnost kojeg restitucija ima kao pravno-politička mjera, te na potrebu angažiranja znatnih operativno-tehničkih i materijalnih, prevashodno finansijskih sredstava, nužno je istu legislativno urediti na državnom nivou, uz opasku da se na entitetskim i nivou Brčko distrikta donesu operativni akti u cilju operacionalizacije ovih postupaka. Opće je poznato da je inovirano stvarnopravno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini dalo jasne smjernice u funkciji provedbe restitucije kao nužne mjere. Istovremeno, ovaj proces treba popratiti i kroz donošenje de lege ferenda Zakona o imovini institucija vlasti kojim bi se zaokružio legislativni okvir u vezi sa imovinskim dobrima u državnom vlasništvu. Sasvim je jasno da ove aktivnosti nikako ne znače da će se navedeno jednostavno i završiti, naročito ako znamo opsežnost problema, koji je postavljen pred sve organe vlasti u Bosni i Hercegovini oko ovog pitanja. Ipak, počevši od potrebe da se jedanput razriješe višedecenijski problemi, držimo da će restitucija omogućiti kvalitetnije preduvjete za upravljanje prostorom, te posljedično dovesti do otvaranja mogućnosti da se na brojnim imovinskim dobrima, koja su često u nedefinisanim stvarnopravnim okvirima, pokrenu investicioni zahvati, što je preduvjet za ekonomski napredak i ulazak Bosne i Hercegovine u Evroatlanske integracije kao krajnjem cilju kojem treba stremiti. Razumljivo, uređenost imovinskih odnosa na imovinskim dobrima spada u red jako značajnih pitanja na putu Bosne i Hercegovine prema navedenim asocijacijama.

⁴² Prema stanovištima Komisije za restituciju ista bi se trebala provesti na način da se izvrši naturalni oblik restitucije u vezi sa 92% imovinskih dobara koja potpadaju pod restituciju, dok bi preostalih 8% bilo izvršeno u novčanom obliku. Za provedbu ovih aktivnosti neophodno je osigurati oko 2 milijarde konvertibilnih maraka, zatim oko milion hektara zemljišta, te tri miliona kvadratnih metara poslovnog i stambenog prostora. Opširnije vidjeti: <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=53620> . Stranica posljednji put provjerena 18.aprila 2014. godine.

LITERATURA

Knjige i članci

1. Babić, Ilija, PRAVO SVOJINE NA IZGRAĐENOM GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010;
2. Karlović-Đurović, Ljiljana, ZAKON O NAKNADI ZA IMOVINU ODUZETU ZA VRIJEME JUGOSLOVENSKE KOMUNISTIČKE VLADAVINE – PRAKSA UPRAVNOG SUDA REPUBLIKE HRVATSKE, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991) v. 29, Rijeka, 2008;
3. Lazić, Miroslav, PRETVORBA (TRANSFORMACIJA) PRAVA NA NEKRETNINAMA U DRUŠTVENOM VLASNIŠTVU U REPUBLICI SRBIJI, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci (1991) v. 32, br. 1, Rijeka, 2011;
4. Peček, Robert, ZAKON O NAKNADI ZA IMOVINU ODUZETU ZA VRIJEME JUGOSLOVENSKE KOMUNISTIČKE VLADAVINE SA KOMENTARIMA, SUDSKOM PRAKSOM I PRILOZIMA, Organizator, Zagreb, 2010;
5. Rašović, P., Borislav, PRAVNI REŽIM IZGRAĐENOG GRAĐEVNSKOG ZEMLJIŠTA U CRNOJ GORI, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010;
6. Simonetti, Petar, OGRANIČENJA PRAVA VLASNIŠTVA NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 9, Mostar, 2011;
7. Simonetti, Petar, OSNOVE DENACIONALIZACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse br. 1., Mostar, 2003;
8. Simonetti, Petar, PODRUŠTVOVLJENJE I KONSTITUIRANJE PRAVA NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U DRUŠTVENOM/DRŽAVNOM VLASNIŠTVU I USPOSTAVLJANJE PRIVATNOG VLASNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse br. 4, Mostar 2006;
9. Simonetti, Petar, PRELAZAK NEKRETNINA U DRUŠTVENO VLASNIŠTVO PROTEKOM VREMENA; RESTITUCIJA I PRETVORBA, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci (1991) v. 28, br. 1. Rijeka, 2007;
10. Simonetti, Petar, USPOSTAVLJANJE PRAVA VLASNIŠTVA NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U REPUBLICI HRVATSKOJ, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 1., Mostar, 2003;
11. Simonetti, Petar, USPOSTAVLJANJE PRAVA VLASNIŠTVA NA IZGRAĐENOM GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U DRUŠTVENOM/DRŽAVNOM VLASNIŠTVU U REPUBLICI HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010;

12. Simonetti, Petar, VLASNIŠTVO I NJEGOVE TRANSFORMACIJE, JAMSTVO I ZAŠTITA, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (1991), v. 31, br 1, Rijeka, 2010;
13. STUDIJA IZVODLJIVOSTI RESTITUCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, juli 2006;
14. Tursunović, Vahid, POVODOM PRIJEDLOGA ZAKONA O DENACIONALIZACIJI, Pravna misao, broj 11. – 12., Sarajevo, 2009;
15. Velić, Ismet, OSVRT NA VLASNIČKO-PRAVNE ODOSE NA GRAĐEVINSKOM ZEMLJIŠTU U BOSNI I HERCEGOVINI U DUHU NOVIH ENTITETSKIH PROPISA, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 6, Mostar, 2008;
16. Žirovska, Rodna - Pržeska, Tina, USPOSTAVLJANJE PRAVA VLASNIŠTVA I PRAVO DUGOROČNOG ZAKUPA IZGRAĐENOG GRAĐEVINSKOG ZEMLJIŠTA U DRAŽNOM VLASNIŠTVU R. MAKEDONIJE, Forum za građansko pravo za jugoistočnu Evropu – Izbor radova i analiza, Prva regionalna konferencija, Cavtat, 2010.

Zakonski tekstovi

1. Amandmani IX – XLII na Ustav SFRJ, Službeni list SFRJ, broj 70/88 i 57/89, te Amandmani XX – LVIII na Ustav SR BiH, Službeni list SR BiH, broj 13/89;
2. Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme od 27. februara 1918. godine;
3. Uredba o arondaciji državnih poljoprivrednih dobara opštenarodnog značaja, Službeni list FNRJ, broj 99/46;
4. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Službeni list DFJ, broj 64/45, Službeni list FNRJ, broj 16/46, 24/46, 99/46, 101/47, 105/48, 4/51, 19/51, 21/56 i 55/57, Službeni list SFRJ, broj 10/65;
5. Zakon o Fondu za restituciju Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 56/06 i 39/13;
6. Zakon o građevinskom zemljištu, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 112/06;
7. Zakon o građevinskom zemljištu, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 86/03;
8. Zakon o građevinskom zemljištu, Službeni list SR BiH, broj 34/86, 1/90 i 29/90, te Službeni list R BiH, broj 3/93, i 13/94;
9. Zakon o konfiskaciji i izvršenju konfiskacije, Službeni list DFJ, broj 40/45 i 70/45;
10. Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskih zemljišta, Službeni list FNRJ, broj 52/58, 3/59, 24/61 i 1/63;
11. Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, Službeni list FNRJ 98/46, broj 99/46, 35/48, 64/48 i 27/53;
12. Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme komunističke vladavine, Narodne novine RH, broj 92/96, 80/02 i 81/02;
13. Zakon o nevažnosti pravnih propisa donijetih prije 6. aprila 1941. godine i za vrijeme neprijateljske okupacije, Službeni list FNRJ, broj 86/46, 105/46 i 96/47;

14. Zakon o određivanju građevinskih zemljišta u određenim naseljima gradskog karaktera, Službeni list SR BiH, broj 24/68;
15. Zakon o prelasku u državno vlasništvo neprijateljske imovine i o sekvestraciji nad imovinom odsutnih lica Službeni list FNRJ, br. 63/46 i 74/46;
16. Zakon o prenosu sredstava društvene u državnu svojinu, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 4/93, 29/94, 31/94, 9/95, 8/96 i 20/98;
17. Zakon o pretvorbi društvene svojine, Službeni list R BiH, broj 33/94;
18. Zakon o stvarnim pravima, Službene novine Federacije BiH, broj 66/13 i 100/13;
19. Zakon o stvarnim pravima, Službeni glasnik Republike Srpske broj, Službeni glasnik RS, broj 124/07, 58/09 i 95/11;
20. Zakon o zaštiti opštenarodne imovine i imovine pod upravom države, Službeni list FNRJ, broj 86/46;

Internet prezentacije

1. http://arhinet.arhiv.hr/_Generated/Pages/Stvaratelj.PublicDetails.aspx?ItemId=9730 . Stranica posljednji put stranica provjerena dana 13. marta 2013. godine.
2. <http://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=53620> . Stranica posljednji put provjerena 18. aprila 2014. godine.
3. http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=4023 Stranica posljednji put provjerena 15. aprila 2014. godine.